

наданні допомоги постраждалим від збройного конфлікту на Сході України / авт. кол. за заг. ред. В. Г. Панка. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 29 с.

4. Исаев Д. Н. Предупреждение реакций дезадаптации (кризисных состояний) / Д. Н. Исаев // Практична психологія та соціальна робота, 2013. – № 3. – С.56-61.

5. Капська А. Й. Соціальна робота : [Навчальний посібник] / А. Й. Капська. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.

6. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія / А.М. Львовичкіна. – К. : МАУП, 2002 – 144 с.

7. Соціально-педагогічна діагностика дітей та родин, які опинились в складних життєвих обставинах : метод. рек. / автори-упор. В. Г. Панок, З. О. Гаркавенко, О. Г. Карагодіна, А. С. Шапошнікова. – [2-е вид., стереотип.]. – К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 76 с.

8. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / Н. П. Бочкор, Є. В. Дубровська, О. В.Залеська та ін. – Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014.

9. Соціальна робота в Україні : [Навчальний посібник] / [І. Д. Зверєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.] ; за заг. ред. І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.

10. Платонов К. Структура розвитку личности. - М.: Наука. – 1986. – 255с.

ФОРМУВАННЯ ПРОСОЦІАЛЬНИХ НАВИЧОК У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ДІТЕЙ З ПРОБЛЕМАМИ У ПОВЕДІНЦІ: МІЖНАРОДНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕСТ

РОЗДІЛ 3

Питання психологічного і соціально-педагогічного супроводу дітей з числа внутрішньо переміщених сімей стало предметом дослідження багатьох науковців і практиків. З початку АТО в Україні розроблено і науково обґрунтовано кілька технік і технологій стосовно даного питання. Зокрема, практичні психологи і соціальні педагоги активно застосовують практики розроблені в рамках досліджень Лунченко Н., Панка В., Андрєєнкової В., Максименка С., Хомич Г., Луценка Ю., Багдасарової Л., Богданова С. та ін. Проаналізувавши теоретичні матеріали і практичні нароби, нами було встановлено, що дані дослідження сфокусовано на питаннях психологічної травми, її наслідках та відповідній роботі щодо їх подолання. Аналіз літературних джерел дозволяє виокремити ще одну проблему – проблему прояву девіацій, як наслідок переміщення з постійного місця проживання в умовах військових дій. У такому контексті девіантна поведінка розглядається нами як новоутворення (за умови, що за попереднім місцем проживання і навчання дитина поводитись просоціально), зумовлене впливом негативних чинників, низьким рівнем адаптивності до нових умов, зміною умов та стилю спілкування з батьками, однолітками тощо. У більшості обставин, педагогічні працівники, стикаючись з такою дитиною, бачать лише зовнішню частину її поведінкових проявів – тобто власне поведінку, яка відхиляється від прийнятих норм. Завдання психолога і соціального педагога матимуть двосторонню направленість: з однієї сторони це робота з

дитиною щодо повернення її до просоціальної поведінки, з іншої – робота з батьками, педагогами щодо розуміння пускових механізмів, їх нівелювання та відпрацювання нових копінг стратегій.

Метою даної статті є обґрунтування нових моделей психологічного і соціально-педагогічного супроводу ВПО дитини з девіантною поведінкою в умовах децентралізації влади, оскільки нова модель суспільно-політичного устрою вимагає нових підходів в забезпеченні вказаної роботи.

Реформація держави передбачає реформацію системи управління. Протягом останніх 2 років в Україні декларується впровадження децентралізації, що передбачає передачу на місця не тільки коштів, а й відповідальності, механізмів самоуправління, визначення пріоритетів, створення автентичних структур і систем (тих, які відповідають потребам громади). За таких умов органи центральної влади – міністерства і відомства, втрачають низку повноважень, визначають виключно загальні тенденції і стандарти. Решта питань – відповідальність локальної громади. Останнє поняття – «громада» не є новим для більшості українців, однак його розуміння досить варіативне. Предметом даної статті є розгляд питання захисту прав дитини через призму громадянської активності мешканців міста, села, під'їзду чи мікрорайону. Саме такий практичний аспект застосування ресурсу громади є типовим для європейської політики щодо забезпечення прав дітей.

Вивчення міжнародного і національного законодавства дозволяє зробити висновки про те, що в Україні створені максимальні юридичні передумови щодо захисту прав дітей. Зокрема, мова йде про ґрунтування національного законодавства у вказаній сфері на принципах визначених у змісті Декларації прав дитини (прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959) [1]. Листом Міністерства юстиції України № Ш-16216/10.219.09.2015 вказано,

що «Декларація прав дитини прийнята Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 1386 (XIV) від 20 листопада 1959 року та не передбачає будь-яких інших умов надання згоди на її обов'язковість державами-членами ООН... Декларація визнається універсальним і ефективним механізмом та інструментом захисту прав дитини в світовому масштабі і діє з дати прийняття Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року [16]. Крім того, в 1991 році Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини [7] та відповідні протоколи: Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії [13] (ратифіковано Законом №716-IV (716-15) від 03.04.2003) та Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень [14] (ратифіковано із заявою Законом № 1026-VIII від 16.03.2016). Серед останніх міжнародних документів ратифікованих Україною слід вказати на Європейську конвенцію про усиновлення дітей (переглянута) (ратифіковано Законом України № 3017-VI від 15.02.2011), Конвенцію Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (ратифіковано Законом України № 2530-VI від 21.09.2010), Європейську конвенцію про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом (ратифіковано Законом України № 862-VI від 14.01.2009), Європейську конвенцію про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми (ратифіковано Законом України № 135-VI від 06.03.2008).

Міністерство юстиції України вказує, що на сьогоднішній день міжнародні договори, учасницею яких є Україна, дозволяють вирішувати питання, пов'язані із здійсненням батьківських прав і виконанням обов'язків як матеріального, так і нематеріального характеру, незалежно від громадянства і місця проживання батьків і дітей. В Україні основні підходи до осмислення й реалізації прав дітей, визначених міжнародним та

вітчизняним законодавством, протягом останнього часу істотно змінилися. Це пов'язано з посиленням уваги з боку держави до інтересів дітей, удосконаленням механізму контролю за дотриманням чинного законодавства у сфері охорони дитинства, розвитком інституцій соціально-правового захисту дітей та багатьма іншими факторами [4].

Одним з ключових понять в контексті міжнародного законодавства визначено **«кращі інтереси дитини»**. По своїй суті вказане поняття є досить широким і знову таки варіативним, однак саме воно скеровує діяльність органів і служб, конкретних фахівців, службовців у практичній діяльності. Основний меседж в такому контексті несе стаття 3 Конвенції ООН Про права дитини: «В усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється *якнайкращому забезпеченню інтересів дитини*» [7].

В частині національного законодавства права дитини гарантуються чи регулюються низкою нормативно-правових актів починаючи від Конституції України і завершуючи відомчими наказами, розпорядженнями. Вагомими кроками щодо покращення стану дотримання, моніторингу та забезпечення прав дітей в Україні стало виокремлення Управління з питань дотримання прав дитини, недискримінації та гендерної рівності в структурі Секретаріату Уповноваженого ВРУ з прав людини та призначення Уповноваженого Президента України з прав дитини.

З огляду на предмет дослідження даної статті не має потреби наводити повний перелік національного законодавства України щодо захисту прав дітей, тим більше, що протягом останнього часу цьому питанню було приділено увагу в частині підвищення компетенції соціальних педагогів, практичних психологів системи

освіти України [5]. Однак ми зупинимося на розгляді норм кількох документів, які є найбільш застосованими на практичному рівні, а отже за умов децентралізації набувають особливого значення. Зокрема, Закон України «Про охорону дитинства» із змінами та доповненнями, прийнятий Верховною Радою України 26.04.2001 року на виконання Конвенції про права дитини, визначає державну політику, розуміння і підходи щодо прав дітей, розширює соціально-правові гарантії дітей, сприяє забезпеченню фізичного, інтелектуального розвитку молодого покоління, декларує створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав і законних інтересів дитини в Україні. Визначивши стандарти щодо дотримання прав дітей Україна визначила відповідальні органи і служби, затвердивши їх перелік та функції відповідним Законом (Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» із змінами та доповненнями введена в дію Постановою ВР в 1995 році). Цей Закон визначає правові та функціональні засади діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку.

Попри чергове перенайменування органів і установ, скорочення їх кількості (мова йде про школи соціальної реабілітації та спеціальні виховні установи для неповнолітніх) питання щодо практичних змін в частині захисту прав дітей залишається відкритим. Чи змінюються методи, методика, підходи, технології супроводу і допомоги дитині, котра перебуває у складних життєвих обставинах, разом із зміною вивіски з назвою органу чи установи? І що насправді важливо змінити в Україні для наближення до європейських стандартів? Відповіді на ці та інші важливі запитання ґрунтуються на вивченні практичного кращого європейського та канадського досвіду, який передбачає передачу низки

повноважень держави до недержавного чи приватного сектору. Таким чином громадянське суспільство в частині діяльності громадських організацій, об'єднань виконують замовлення держави, отримують прибуток, намагаються забезпечити максимальну ефективність у роботі з дитиною, сім'єю. Забезпечення високої ефективності зумовлено конкуренцією організацій, спеціалістів, котрі надають подібні послуги. Наприклад, у місті є 2-3 організації з тренерами, експертами які працюють з підлітками з агресивною поведінкою. Результати такої діяльності постійно підлягають моніторингу: чи пропускає підліток заняття, чому, чи вдалося встановити довірливі стосунки з ведучими, тренерами, визначається кількість правопорушень, бійок у яких брав участь неповнолітній – учасник програми. Якщо такі показники вказують на ефективну діяльність спеціалістів НГО, вони отримуватимуть замовлення і надалі. Якщо ні – зась. Таким чином створюється внутрішня боротьба за клієнта, яка водночас впливає на рівень надання послуг, а отже і на результаті послуг, що надаються дитині, сім'ї. Місцева громада зацікавлена у залученні якомога більшої кількості спеціалістів, організацій для зменшення кількості дітей, сімей, котрі потребують такі послуги. Якщо дитина скоїла протиправне діяння (наприклад, крадіжка в супермаркеті) їй та її батькам завжди пропонується альтернатива: або дитину ставлять на облік і заводять «кейс», або її включають до певної корекційної програми. У першому випадку це загрожує «зіпсованою репутацією» і обмежує можливості підлітка в майбутньому при працевлаштуванні, кар'єрному сходженні та ін. Наприклад, в Нідерландах працює програма ХАЛТ для неповнолітніх правопорушників. Підліток, якого було затримано за вандалізм в парку (підпали урн) включається в програму по благоустрою парків, вулиць міста; неповнолітня, яка здійснила крадіжку косметики в супермаркеті задіюється до технічної роботи в тому самому маркеті і т.д. Вказана

система реагування не передбачає віддалення підлітка від локальної громади (району, села), а отже беручи участь в програмі він зустрічатиме сусідів, родичів, мешканців будинку. Як правило після таких зустрічей підлітки відмовляються від повторного скоєння протиправних вчинків. Звичайно для забезпечення комплексного підходу до ситуації дитини долучається психолог, а за необхідності мультидисциплінарна команда фахівців.

Як головний аргумент неможливості виправити прогалини в частині захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, службовці наводять брак персоналу, який би забезпечив супровід, нагляд за такими неповнолітніми під час залучення їх у певні програми. І тут ми відзначаємо другий практичний крок, який відрізняє нашу систему реагування від розвинутої європейської – відповідальність громади і цінності на яких будується громадянське суспільство. Справа у тому, що фахівець, який призначається відповідальним за ведення кейсу дитини, виконання індивідуального плану розвитку не бігає за дитиною. Вона делегує повноваження контролю відвідування, виходу на роботу, виконання певних послуг відповідним спеціалістам за місцем перебування підлітка. Наприклад, дитина в середу має відвідувати тренінги з формування здорового способу життя. Тренер збирає відомість присутності і відправляє в різні служби, які призначили неповнолітньому участь у вказаній програмі: «І вовки ситі, і вівці цілі». Натомість ми аргументуємо небажання розвивати різні соціальні сервіси щодо надання соціальних послуг нестачею персоналу. Страх службовців передати частину повноважень недержавним організаціям або окремим спеціалістам полягає у ймовірній втраті власних позицій, статусу, необхідності для держави і саме він виступає головним гальмуючим чинником у зміні ситуації щодо захисту прав дітей в Україні.

Що ж визначає активність державних структур і участь громадськості у питаннях захисту прав дітей, особливо

вразливих категорій? Відповідь проста – спільні цінності і усвідомлення, що «Я» – це частина громади, держави, району, села, під'їзду. Спільні цінності, які об'єднали навколо себе небайдужу спільноту в Копенгагені, прості і зрозумілі: *мотивація, добровільність, терпимість, лабільність (гнучкість), віра, надія і підкріплення віри у свій потенціал, спроможності, можливості*. Виступаючий перед нами колишній правопорушник Масс, який вживав наркотики і систематично пропускав заняття в школі, із захватом розповідає, що мотивація формується через наполегливість і підкріплення віри у спроможності того, хто потребує допомоги. Його історія проста: «Мое знайомство зі спортом і програмою відбулося коли я спав. Було 2 години дня і він як завжди спав вдома після вечірньої гульні з вживанням гашишу. Раптом хтось сильно постукав у двері і Я відчинив. На порозі стояв кремезний хлопчина, мій одноліток і майже криком сказав: «Привіт Масс, я чув про тебе багато хорошого». Я був здивований і збентежений і сказав, що сплю, щоб мені не заважали. Візитер так само голосно сказав: «Добре. Я прийду завтра». Так продовжується до тих пір, поки між лідером і неповнолітнім не буде встановлено контакт, довіру і розуміння необхідності щось змінювати. Тепер Масс приходить до свої однолітків і не дивлячись на його холеричний тип темпераменту, виховує в собі терплячись до небажання клієнтів мінятися на краще. «Добре, тоді я прийду завтра», – відповідає він. Віра у можливість змінити чиєсь життя на краще відображається в словах іншого учасника програми Лукаса: «Я не можу сформувати мотивацію до змін у комусь, однак я вірю, що вона є у кожному і я може допомогти її відшукати». Лідер дав мені відповідальність за моє життя повідомивши, що мене хочуть запросити на стажування в спортивну програму. Там знали, що я пропускаю заняття в школі. Після мого знайомства з програмою я вирішив закінчити 9 випускний клас школи, який був організований для нас на базі спортивного центру. Тепер я лідер і від мене

залежать кілька підлітків, яких ми тільки запрошуємо до участі в програмі, а отже і до зміни свого життя. «Я можу подивитися на дитину з різних кутів, точок зору, оскільки я сам був таким. А дорослі дивляться тільки з однієї сторони», – закінчує Лукас.

Думка дорослих, які ініціювали створення такого спортивного центру підкріплює викладені вище основи. Дитину і її життєву ситуацію розглядають через кілька складових: соціальне оточення, сім'ю, школу, спорт (зайнятість). В роботі з проблемною дитиною всі спеціалісти працюють не з наслідками такої поведінки, а з її причиною. Якщо дитина проявляє агресивну поведінку, то причина може бути у тому, що її дратвлять в класі. Тоді робота концентрується не на дитині, а на її оточенні.

Модель роботи з дитиною, яка має певні проблеми з поведінкою передбачає 3 кроки: *перший* – 1+1 (встановлення і налагодження контакту між лідером і дитиною, встановлення довіри і віри у власний потенціал, передача відповідальності за власне життя); *другий* – зустрічі з іншими дітьми, учасниками програми, залучення дитини до активностей, лідерства, спорту, делегування можливостей щодо залучення і супроводу нових учасників; *третій* – можливість стати лідером для нових учасників програми.

Пострадянський підхід наявний і сьогодні ґрунтується на інших фундаментальних підвалинах, а саме, спеціалісту, який довго вчився і має великий досвід видніше, що буде краще для цієї дитини, сім'ї. Він звітується про свою роботу кількістю звернень і наданих консультацій, а не результатами таких інтервенцій. Вже в самому підході прихована *пасивна позиція* і власне суб'єкта і його найближчого оточення щодо участі у життєвій ситуації дитини, сім'ї. Таким чином з дитинства формується пасивна, споживацька позиція на відміну від активної соціальної. Приклади такої активної позиції мешканців району, кварталу, будинку мені доводилось бачити в багатьох країнах. Принцип, який об'єднує людей навколо

питання (від смітників до піклування над бродячими тваринами) простий – я мешканець, член спільноти, мені не байдуже як ми будемо жити і що відбувається, я розділяю відповідальність за все що стається. Саме прийняття на себе відповідальності є фундаментом формування спільноти, громади. Останній приклад прояву активності мешканців одного з віддалених районів Копенгагена навколо питання залучення дітей до спорту, профілактики правопорушень, пропусків дітьми школи вражає простотою і водночас свідчить про велику згуртованість людей навколо інноваційних ідей. Після того як в Копенгагені на певних маршрутах було скасовано рух трамваїв, залишилися величезні будівлі трамвайних депо. Кілька років вони стояли порожніми, аж поки один з мешканців громади не захотів змінити ситуацію з дітьми, які не мають можливості відвідувати спортивні секції, пропускають школу, вживають наркотики, схильні до протиправної поведінки тощо. Він звернувся до мерії з ідеєю створення спортивних центрів на базі трамвайних депо, які б стали центрами громади, центрами розвитку спорту, об'єднання мешканців комуни (району). Мерія підтримала проект надавши приміщення, долучивши кошти міста та інвесторів. Була розроблена філософія роботи такого центру, яка ґрунтується на вказаних вище цінностях, які безумовно поділяються і відвідувачами, і працівниками. Громада залучає ресурси не тільки для поширення спорту, а й для створення потенційних можливостей для учасників програм. Директор спортивного центру говорить про те, що він є найманим працівником і втілює бачення громади, представників району, які його обрали на вказану посаду. Якщо його діяльність буде у чомусь суперечити такому баченню, його негайно переоберуть. Ось простий і водночас ефективний шлях мотивації керівників закладів та установ, в тому числі освіти, щодо відмежування статусу керівника від функцій, які на нього покладені. Насьогодні ідея створення центрів спорту на

базі старих будівель активно розвивається. В Копенгагені вже відкрито три таких центри з футбольними критими полями, тренувальними залами, волейбольними майданчиками з підігрівом піску, тренінговими класами, у яких діти мають можливість вчитися за шкільною програмою, придбано парк велосипедів, розроблений дизайн уніформи, за якою учасників проекту легко можна впізнати на дорозі, в магазині чи на вулицях. Спільною рисою залучених людей є відданість справі і гордість за те, що вони роблять.

Організація відповідної роботи неможлива без глибинного розуміння причин, визначення головних факторів ризику, які впливають на скоєння правопорушень, механізмів превенції та профілактики девіантної поведінки у неповнолітніх.

Узагальнені причини прояву девіантної поведінки відображені в додатку В. Вони добре відомі та детально описані у фаховій літературі. Однак, з нашої точки зору є важливим оцінити, на якому віковому етапі виникли перші прояви поведінки, що відхиляється від прийнятих норм. Відповідь на це питання можна знайти в концепції «Ранньовстановленої чи Пізньовстановленої девіантності»...

Делінквентна поведінка є крайньою межею прояву девіацій відповідно до юридичних визначень, включає такі дії як: пограбування, напад, нанесення шкоди власності, вживання наркотиків та інші подібні злочини, тобто дії за які передбачена адміністративна або кримінальна відповідальність. Делінквентність також включає дії, відомі як статусні правопорушення – порушення певних соціальних правил. Приклади типових статусних правопорушень включають вживання алкоголю, паління та прогули. Незважаючи на те, що делінквентність технічно визначається як окрема дія із порушення закону, дослідники виявили, що окрема делінквентна поведінка молоді із достатньою частотою та жорстокістю становить

паттерн поведінки, який можна діагностувати і який стає помітним навіть у ранньому віці. Дійсно, ще у 1950-х роках важливе дослідження таких експертів, як Вільям Маккорд та Джоан Маккорд, почало ідентифікувати фактори, які допомогли пояснити ранній паттерн прояву девіантної і делінквентної поведінки. Дане дослідження наводить суворе батьківське виховання дітей як головний діючий фактор у розвитку цього паттерну.

Ранній встановлений паттерн (РВП) делінквентної поведінки означає, що ще у дошкільний період дитина проявляла агресію, порушувала встановлені правила і така антисоціальна поведінка продовжується і у дорослому віці. Діти рухаються по цій доріжці, демонструючи прогрес у таких видах поведінки: у дошкільному віці – напади гніву, бійки; у підлітковому віці – бійки у початковій школі та ігнорування вимог дорослих; прогулювання шкільних занять, вживання наркотиків, паління та крадіжки у магазинах; скоєння злочинів. Відсоток дітей з ранньою встановленою делінквентністю становить 5% – 7% від загальної кількості делінквентних підлітків. Існує також інша важлива ознака РВП молоді: їх делінквентні вчинки мають тенденцію до того, щоб бути вчиненими з проявами жорстокості. Такі підлітки, ймовірно, будуть антисоціальними у всіх сферах свого життя.

На наведеній нижче діаграмі відображено результати дослідження Террі Моффітт (рис. 1). Вісь X – вік, Y – кількість дітей з різними проявами у поведінці, зокрема 70% дітей практично не виявляють девіантної / делінквентної поведінки, близько 3% проявляють вказану поведінку в дошкільному і молодшому шкільному віці і під впливом психокорекційних вправ «вирівнюються». 20% навпаки, починають проявляти асоціальну або протиправну поведінку лише з початком пубертату, і лише 7%, як було вказано раніше, проявляють стійкий паттерн.

У доповнення до визначення чітких паттернів делінквентної поведінки, дослідники зробили важливі

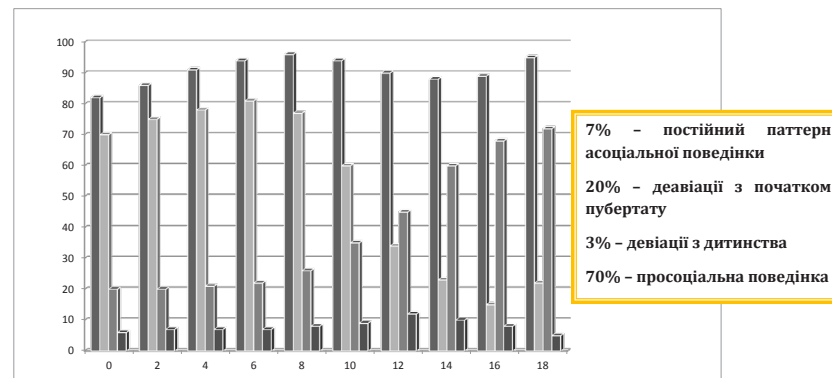

Рис. 1. Результати дослідження Террі Моффітт

відкриття стосовно факторів, що можуть привести дитину на доріжку делінквентної поведінки. Дослідження часто виявляють, що РВП делінквентна молодь походить із середовища бідності, позначеного високими рівнями нестабільності та соціального розшарування. Суттєвим є те, що такі фактори не є єдиними, які впливають на розвиток делінквентності. Скоріше, такі впливи, як бідність та розмиті сімейні цінності мають тенденцію наносити відбиток на процес піклування про дітей, роблячи їх потужними факторами ризику. Батьки у такому життєвому середовищі володіють меншою кількістю ресурсів та соціальної підтримки, ніж ті, які потребуються для оптимального виховання і розвитку дітей. Отже, вони з більшою ймовірністю будуть емоційно недоступними та використовуватимуть суперечливі, суворі та іноді образливі дисциплінарні стратегії. Через свої обмежені ресурси, батьки у таких ситуаціях схильні забезпечувати неадекватний контроль над своїми дітьми, таким чином надаючи їм великі можливості для активного життя із проявами делінквентної поведінки. Саме такі відомості часто виявляються у біографічних даних РВП делінквентної молоді.

Експерти звернулися до процесів регулювання емоцій для того, щоб пояснити, чому ранні батьківські

помилки у виховання пов'язуються із РВП делінквентною поведінкою. Вони звернули увагу на те, що, починаючи із перших років життя, діти залежать виключно від тих, хто про них піклується, щоб допомогти їм регулювати свої емоції та залишатися стійкими перед новими ситуаціями. В оптимальних моделях піклування діти вільні у дослідженні свого середовища та переживанні широкого діапазону емоцій, тому що вони впевнені, що люди, які про них піклуються, будуть поруч у часи дистресу. Коли у батьків існують серйозні проблеми щодо збереження психічного здоров'я, такі як депресія, або відсутній належний рівень соціальної підтримки, вони мають меншу кількість ресурсів, які можна виділити для їх батьківського піклування.

Без адекватної батьківської підтримки у такому середовищі з більшою ймовірністю у дітей розвинуться навички, які не дозволять адекватно справлятися із дезорганізуючими емоціями. Замість цього, такі діти будуть поводитися агресивно та імпульсивно.

Спеціалістам психологічної служби слід враховувати, що як тільки будь-який паттерн агресивної, зухвалої чи імпульсивної поведінки був встановлений, він стійко опирається всім спробам його змінити. Це пояснюється дією стабільного, потужного і стійкого впливу, який забезпечує негативне асоціальне середовище, яке власне і дало початок такому паттерну поведінки. Через численні повторення, з часом, моделі неправильної адаптації проникають в дитину настільки глибоко під час початкової школи, що стають основними компонентами структури її особистості. Більше того, певні процеси «поганого циклу» починають брати над дитиною контроль. Наприклад, дітей, які показують високі рівні агресії та іншої антисоціальної поведінки, із більшою ймовірністю будуть цуратися однолітки. Одночасно вони будуть отримувати негативну оцінку від вчителів, що, у свою чергу, призводить до прояву ще більшої агресії. По мірі того, як ці діти навчаються в

школі, вони відсторонюються від занять на деякий час та/або зовсім виключаються із навчального процесу, починають не справлятися із заняттями у школі та, кінець кінцем, розвивають конфронтуючі відносини із шкільною системою в цілому. На час, коли вони йдуть до середньої школи, такі діти вже мають достатній «стаж» прояву делінквентності і у підлітковому віці швидко знаходять однолітків, які зміцнюють їхні способи поведінки. По суті, одне із найбільших відкриттів це те, що делінквентні діти *досить залежні* і скоюють більшість із своїх правопорушень у компанії делінквентних однолітків. Окреслені наукові підходи дають можливість фахівцям психологічної служби визначити точки впливу, які призведуть до зміни девіантної поведінки дитини. Такими точками впливу є сім'я та група однолітків, які становлять референтну групу. Експертами з Нідерландів був наведений приклад зміни прокримінального стилю життя підлітка, який керував однією з вуличних банд. Після того, як він був спійманий під час скоєння чергового факту нападу його відправили для проходження програми пробації до хоспісу, де перебували люди похилого віку. Відбувши покарання у виді проходження програми, неповнолітній почав регулярно приїздити в цей заклад і брати з собою членів групи. Відповідний куратор запитав, чому він це робить, і хлопець відповів, що перший раз за своїх 17 років він відчув, що комусь потрібен, може приносити користь у простих речах. Таким чином зміна звичного середовища призвела до формування просоціальної поведінки і зміни мислення.

Організуючи відповідну психологічну чи соціально-педагогічну роботу з підлітком з девіантною поведінкою слід враховувати цикли «Кола змін» (теорія Джеймса Просаха та Карла Ді-Клементе) (Рис. 2).

Основу роботу становить мотиваційне консультування, яке ґрунтується на кількох стратегіях, що мають на меті:

1. Встановлення і закріплення контакту з підлітком;

2. Збір інформації щодо історії життя дитини, її оточення, інтересів, друзів, позитивних і негативних факторів впливу тощо;

3. Визначення на якій саме стадії змін знаходиться підліток.

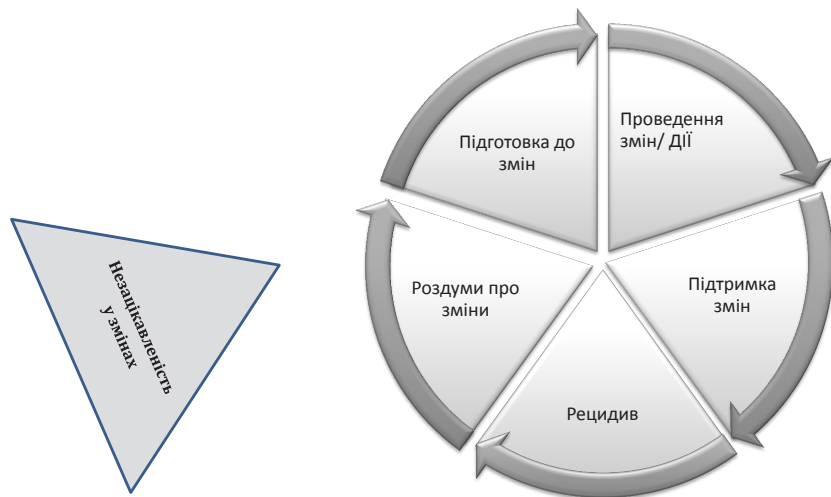

Рис. 2. Цикли «Кола змін» (теорія Джеймса Просаха та Карла Ді-Клементе)

Початкові стратегії фокусуються на: *цінностях* (спосіб життя, цінності, переконання, уподобання, успіхи та проблеми); *самопочутті* (стан здоров'я, шкідливі звички, настрої, думки, почуття); *оточенні* (сім'я, друзі, однокласники, друзі по вулиці тощо); *часі* (режим дня, планування часу тощо). Після того, як початкові стратегії обговорені і пропрацьовані, на їх основі будується робота щодо переміщення підлітка з сектора в сектор відповідно до кола змін. Нижче наведемо практичні поради спеціалістам, котрі працюють з девіантним підлітком.

На першій стадії (*незацікавленості у змінах*) підлітку надається необхідна і правдива інформація про проблему (спосіб життя, вплив на здоров'я, можливі наслідки). Спеціалісту важливо уникати залякування та повчання

дитини, оскільки це зруйнує довіру і відштовхне на попередній етап. Важливо використати наочність, відеофрагменти з інтернету, приклади авторитетних людей, в тому числі і тих, хто впорався з такою проблемою. Інформація має бути відповідною рівню розуміння підлітком. Можна надати кілька посилань на важливу інформацію для активізації пошукової діяльності. Якщо неповнолітній вживає алкогольні чи наркотичні засоби, палить, наступний етап буде сфокусований на зменшенні шкоди. Важливо обговорити можливі варіанти зменшення кількості вживання психоактивних речовин (ПАР). Знову таки, дієвим буде посилання підлітка до джерел, де він самостійно знайде відповідну інформацію, розповідь історії/сюжету з аналогічним початком але сумним закінченням. Закінчити роботу на цій стадії слід обговоренням додаткових збитків, які отримують близькі люди (члени сім'ї, родичі, однокласники, сусіди і т.д.) від такої поведінки підлітка.

Друга стадія зміни поведінки (*роздуми про зміни*) – передбачає, що ми продовжуємо застосовувати стратегії з першої стадії, розширюючи та поглиблюючи їх. У доповнення до описаних вище стратегій додатково застосовуємо стратегію амбівалентності або розхитування ситуації. Вказана стратегія полягає у тому, що ми не даємо оцінку, але намагаємося у кожному обговоренні показати подвійність наслідків (наприклад: «Тебе вже вдруге затримала поліція за розпивання пива в громадському місці. З однієї сторони ти вживаєш пива не більше ніж твої друзі, з іншої – затримали тебе»). Слід стимулювати підлітка до обговорення не тільки поточної ситуації, а й можливих наслідку такої поведінки. Проговоріть також, що хорошого і поганого вбачає підліток у можливих змінах. Проїшовши вказаний етап обговоріть плани на майбутнє, мрії, бажання та співставте їх з теперішньою ситуацією. Робіть співставлення обережно, оскільки це складна для підлітка дилема: як досягти цілей і утриматися в проблемній поведінці. Стимулюйте підлітка

до прояву активності у будь-яких починаннях: пошуці інформації, прийнятті рішень, перших кроках до змін. Підтримайте дитину в її силах, намаганнях, прагненнях, успіхах. На цьому етапі найкращим результатом може стати формування самоефективності – переконання, що я сам керую своїм життям.

Стадія (*підготовка до змін*) означає, що підліток потенційно готовий до прояву іншої поведінки. Важливо розвивати відчуття самоефективності у тому, що саме він а не хтось інший визначає як йому поводитися у кожній конкретній ситуації. Спеціаліст, котрий працює з дитиною фокусує увагу на відпрацьовані плану дій. При цьому важливо враховувати, що нав'язані дорослим пункти отримують опір та, скоріше за все, виконані не будуть. Тому робота проводиться спільно і враховує перш за все бачення і бажання підлітка. План має враховувати конкретні, досяжні, прості, вимірювані в часі дії. Основні заходи плану мають орієнтуватися на тренування і формування просоціальних навичок поведінки, наприклад «як впоратися з агресією» або «як сказати «ні» у ризикованій ситуації» та ін. Запропонований план має бути здійсненним. Реалізація окремих пунктів плану означає перехід на наступну стадію КОЛА ЗМІН.

Четверта стадія зміни поведінки (*дії*) є у певній мірі кризовою, оскільки підліток стикається не тільки з власним опором, а ще з опором референтної групи, у який він перебуває. Тут важливо підкреслювати і схвалювати навіть дрібні успіхи, які робить дитина на шляху до змін. Крім того разом з дитиною слід визначити ситуації ризику, які можуть призвести до зісковзування на попередню стадію. Тут обговорюються стратегії уникнення ризиків та шукаються відповідні альтернативи. Досить важливим є визначення реальних потреб, які задовольняв неповнолітній через девіантну поведінку та альтернатив які допоможуть задовольняти такі потреби у майбутньому. Як приклад розглянемо кейс підлітка К. Дівчина 15 років, проявляє девіантну

асоціальну поведінку: палить, почала вживати алкоголь, двічі за останній час не прийшла ночувати додому. Батьки знаходяться в розлученні. Кілька тижнів тому, К перебувала у свого батька, який сильно її побив (наслідки побиття видні ще і тепер). Вивчаючи історію сім'ї було встановлено, що прояв фізичної сили є типовим для батьківських стосунків. Батько з раннього віку бив сестер і матір. Дівчина розповіла, що ще в садочку «товкла всіх в групі», потім в початковій школі і т.д. і «...тепер я можу дати в зуби», – закінчує вона. Під час терапевтичної роботи було встановлено, що прояв фізичної агресії до інших зумовлений двома факторами: сімейною історією і моделлю агресивної поведінки батька і злістю на батька. Саме другий чинник був виділений як головний у запуску агресивної поведінки. Тому у даному випадку, пропрацювання внутрішньої злості та переведення прихованої енергії даного почуття в конструктивне русло є головними завданнями фахівців психологічної служби.

Стадія п'ята (*підтримка змін*) – передбачає включення підлітка в діяльність, де б він міг відчувати себе лідером та допомогти іншим здолати подібні проблеми. На цій стадії ми переслідуюмо дві мети: закріпити наявні зміни у поведінці, ставленнях, знаннях та спрямувати поведінку дитини в просоціальні дії, активності, діяльність. Тут важливо обговорити наявні і потенційні ресурси для виконання поставлених завдань. Консультант постійно фіксує «проблемні точки» в ситуації клієнта, його русі по колу змін та вживає необхідних заходів щодо недопущення відкату на попередній етап.

Стадія «*Рецедив*». Часто трапляється, що попри позитивну динаміку та динамічний рух по колу змін, підліток зривається і повертається до девіантної поведінки, вчиняє правопорушення чи злочин. На думку авторів теорії про «Коло змін» цей факт не може розглядатися як індикатор оцінки ефективності проведеної роботи. Повернення до попередньої моделі поведінки може бути зумовлено багатьма чинниками

та впливом потужних факторів, наприклад таких, як найближче соціальне оточення підлітка (група, банда) яка не підтримує просоціальну поведінку. Часто неповнолітній стає заручником такої кампанії в районі, невеликому містечку чи селі, відчуваючи постійний тиск. Зрозумілим є той факт, що для «виживання» простіше відмовитися від розмитої перспективи і повернутися до чіткої реальності.

Яким чином описаний досвід може бути екстрапольований на українські громади, чи можна перетворити школу із місця де збираються гроші на місце куди вони інвестуються членами громади, чи може ідея об'єднати українців задля покращення ситуації? В умовах розбудови територіальних громад визначені питання набувають підвищеного значення. Значним проривом у питаннях легалізації та розбудови громад стало прийняття Закону України «Про добровільну об'єднання територіальних громад» (№158-VIII від 05 лютого 2015 року). В частині захисту прав дітей можемо посилатися на п. 4 «При прийнятті рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад беруться до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади» та п. 5 «Якість та доступність публічних послуг, що надаються в об'єднаній територіальній громаді, не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання». Отже, теоретично, питання захисту і забезпечення прав дітей в умовах ОТГ буде вирішуватися з урахуванням багатьох локальних чинників та із збереженням попереднього рівня у якості. Водночас у ст. 9 даного Закону вказано, що «Методичне забезпечення добровільного об'єднання територіальних громад та приєднання до об'єднаних територіальних громад, визначення обсягів та форми підтримки здійснює центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну

політику у сфері територіальної організації влади, адміністративно-територіального устрою, розвитку місцевого самоврядування». На практиці це означає що тітоньці зі шкіряного крісла з Києва знову таки видніше, що і як має відбуватися в Кагарлику, Жовтих Водах чи Снігурівці.

За історію свого існування з 1995 року органи і служби у справах дітей пройшли через низку реформувань, трансформацій та реінновацій. В умовах прийняття відповідальності за ситуацію в місті, селі, кварталі, під'їзді власне тими, хто там проживає, а не відповідальною особою, змінюються вимоги до їх діяльності: від формалізму і звітності до якісних показників результатів роботи. Політика діяльності кожного спеціаліста і органу в цілому визначатиметься не державними нормативами «кількості клієнтів на 1 спеціаліста», а реальними кейсами, їх складністю, необхідністю швидких або тривалих інтервенцій. Пригадується здивування наших фахівців, коли вони задали запитання соціальному працівнику в Канаді щодо кількості кейсів (історій), які вона веде одночасно. *«Я дуже дорогий для громади фахівець, оскільки я веду всього 4 кейси (історії). Однак для громади (держави) це набагато дешевше аніж утримувати моїх клієнтів у виправних центрах, інтернатах, в'язницях витрачати кошти на суди, компенсувати шкоду за вчинені правопорушення, злочини...»*. Відвідуючи різні куточки України в 2017 – 2018 році я неодноразово чув про ліквідацію певних органів, установ, окремих фахівців в тому числі соціальних педагогів, практичних психологів, методистів методичного кабінету як таких, котрі не потрібні, на яких можна заощадити кошти бюджету, але жодного разу не чув про створення чогось, про введення нових посад, моделей забезпечення і супроводу членів громади. Можливо це перманентне бачення, але це бачення ґрунтоване на реальних історіях з життя новостворених громад. Що може вплинути на зміну ситуації? З огляду на представлений у статті досвід

це спільні цінності, принципи, активна позиція учасника процесу, а не користувача. *«Громадянам потрібно показати перспективи і пояснити, яка їм буде користь від добровільного об'єднання територіальних громад. Варто також наголосити на тому, що після завершення цього процесу в Україні буде встановлена більш демократична та ефективна система державного управління, що передбачає розширення повноважень регіональних та місцевих влад. Успішне завершення цієї реформи вимагає не лише реформи законодавства, а й зміни соціально-психологічних установок громадян і збільшення їхньої ролі в процесі управління державними справами»* [1].

Іншим важливим питанням, яке потребує негайного вирішення в частині покращення ситуації щодо захисту прав дітей з проблемами у поведінці – визначення стандартів для делегування певних повноважень держави в частині роботи з дітьми, сім'ями до громадських організацій. Є кілька проектів Законів України про соціальні послуги, соціальне замовлення у сфері надання соціальних послуг, які визначають можливість делегування функцій держави недержавним об'єднанням або фізичним особам. Єдиною причиною, яка може пояснити тривале відтягування у прийнятті вказаного законодавства є страх втратити повноваження, крісла, статуси певними посадовцями від центральних до локальних органів влади. Конкуренція, котра виникатиме на тлі практики (а не звітності) головна перешкода легалізації прозорого залучення приватних фахівців, громадських організацій до розбудови громадянського суспільства. Візьмемо приклад. У більшості випадків соціальний педагог довантажений супутніми дорученнями та обов'язками, які безпосередньо не відносяться до його функцій (облік харчування, літній відпочинок, перепис населення, кур'єрська доставка зі школи до управління освіти та ін.) та ще підготовка інформації, довідок, звітів для служби у справах дітей, центрів соціальних служб для дітей, сімей та молоді,

прокуратури, якими ті часто звітуються про проведену роботу. Такі насправді сумні реалії. Де тут знайти час на реальне вирішення складної життєвої ситуації, у якій опинилася дитина. І ось у громаді (районі) знаходиться кілька соціальних працівників (соціальних педагогів), котрі створюють сервіс із захисту прав дітей і доводять ефективність такої роботи (оскільки ніяких довідок і звітів не готують для державних органів, а звітують перед представниками об'єднаної територіальної громади – ОТГ). Така ситуація може призвести до двох варіантів розвитку ситуації: перший – фахівці державних органів підвищують якість своєї роботи, змінюють пріоритети із формалізму і звітності до якості, другий – на рівні ОТГ приймається рішення про ліквідацію органів і служб, посад спеціалістів, котрі працюють не ефективно. Обидва шляхи є конструктивними, оскільки в кінцевому випадку сприятимуть покращенню функцій та якості роботи, а отже і покращенню ситуації щодо захисту прав дітей [9].

Наведені роздуми щодо процесу створення та визначення функцій/повноважень ОТГ, окремих органів і установ не мають на меті критику, а скоріше викладені для підвищення обізнаності окремих спеціалістів щодо їх ролі, місця, функцій, повноважень в питаннях захисту прав дітей, ініціювання нових програм, моделей на рівні локальної спільноти. Вірю, що соціальні педагоги і практичні психологи стануть ініціаторами та авторами проектів, які стануть зразками для вивчення і втілення у інших європейських державах.

Використана література

1. Березюк О. Закон про ОТГ: «плюси» та «мінуси» / Олег Березюк // День. – 2017. – №107-108.
2. Декларація прав дитини {Текст Декларації російською мовою взято з сайту Організації об'єднаних націй http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/childdec.shtml} – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_384

3. Досвід надання допомоги дітям і сім'ям – жертвам військового конфлікту : практ. посіб. / І. О. Корнієнко, І. М. Лісовецька, Ю. А. Луценко, Д. Д. Романовська. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 152 с.

4. Захист прав дітей в Україні з урахуванням міжнародних договорів з питань сімейного права. – Режим доступу: http://minjust.gov.ua/m/str_19188

5. Захист прав дитини в діяльності соціального педагога навчального закладу : [метод. рек.] / авт. кол. за ред.: Ю. А. Луценко, В. Г. Панка. – К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2016 – 73 с.

6. Кові Ш. Сім звичок надзвичайно ефективних підлітків / Ш. Кові. – Львів : Видавництво старого Лева, 2016. – 251 с.

7. Конвенція про права дитини (редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року) – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021

8. Мельник Л. Подолання агресивної поведінки: тренінгова програма для дітей (проект) / Мельник Л., Сергеева К., Журавель Т. – К., 2018. – 172 с.

9. Методика роботи працівників пробації з неповнолітніми : Навч. посіб. / А. М. Григоренко, О. А. Дука ; за заг. ред. Г. Стідз, А. Григоренко, Т. Журавель. – К., 2016. – 297 с.

10. Настільна книга соціального педагога (нормативно-правове забезпечення діяльності) / упоряд. Ю. А. Луценко, В. Г. Панок. – К. : Білоцерківдрук, 2011. – 306 с.

11. Онуфрик М. Новий закон про соцпослуги: Хто, кому і як? / Маріанна Онуфрик, Ігор Яковенко // Українська правда. – 2017 р. – 6 червня.

12. Права дитини. - Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/child/>

13. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і

дитячої порнографії – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_b09

14. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_l60/para2#n2

15. Шляхи подолання дитячої психотравми в діяльності працівників психологічної служби : [метод. рек.] / Музиченко І. В., Ткачук І. І. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 88 с.

16. Щодо надання роз'яснення : лист Мініюсту України від 19.09.2015 №Ш-16216/10.2 – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v10_2323-15/para2#n2